

történi gyakorlatba ültetését jól példázza Románia esete. Iulius Moldovan orvos, akadémikus 1926-ban kiadott *Biopolitika* c. munkájában a román nép faji megtisztulásának érdekében az állami beavatkozást sürgeti. A román faj jólétét hirdeti, melynek alapja a család. Az 1930-as években több eugenista is bekerült a törvényhozásba. Ez által lehetővé vált az eugenika politikai elfogadtatása. Több bizottság is alakul, mely az anya- és gyermekvédelemre vagy a közegészségügyre vonatkozik. Ezeken keresztül próbálták megvalósítani az eugenikát. Az 1940-es évek elején még tovább mennek. Elfogadják a sterilizációs törvényt a patológikus egyénekre, a fizikai és szellemi sérültekre, a különböző betegségekben szenvedőkre (pl. szifilisz) vonatkozóan. Később szerették volna kiterjeszteni a bűnözőkre is. A román faj legnagyobb ellenségeként a zsidókat és a cigányokat jelölik meg. Őket Románia legnagyobb társadalmi és gazdasági problémájával azonosítják. A következő helyre – mint veszélyforrást – a romániai magyarságot helyezik. Több eugenikus biológiai krízisről beszélt: a régi géta-római vér elkorcsosodásáról. A szerző Románia kapcsán kitér a nemzeti kisebbségek kérdésére is. Megmaradásuk és túlélésük érdekében a nemzeti kisebbségek, például az erdélyi magyarok, felkarolták az eugenikát. Ez sok esetben párosult az „anyaországához” való visszatérés vágyával is.

A könyv összességében a nemzetépítés (ál)tudományos diskurzusát mutatja be. Ez a megközelítés újszerű meglátásba helyezi a modern nemzetképződést, a különböző nemzeti stratégiák alakulását a modernizálódó Európában. A szerző az eugenikát nemcsak mint tudományos kísérletet mutatja be, amely az egyén és azon túlmenően a nemzet testének megújulását hirdeti, hanem összeköti olyan folyamatokkal, mint a modernitás vagy a nemzeti újjáéledés. Mint vallja, az eugenikát nem a biológia és az orvoslás tudománytörténetének szégyenletes fejezeteként kell kezelni. A könyvet elsősorban azoknak ajánljuk, akik nyitottak az olyan folyamatok újszerű értelmezésére, mint a modernizáció, nemzet-történet, fajvédelem orvoslás vagy tudománytörténet.

Tötös Áron

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Etno-irodalom: a „keleti zsidó” legitimitása Joseph Roth műveiben

Kilcher, Andreas B.: *Die Kalte Ordnung und der Eros des Erzählens – Joseph Roths „exotische Juden”*. = *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*. 89. Jg. 2015. No. 2. p. 265-293.

A volt osztrák Galíciából elszármazott, zsidó környezetben felnőtt Joseph Roth (1894-1939) átütő erejű regénytemáját találja meg – a pálya második felében – a széthullt Monarchia búcsúztatásában (*Radetzky-Marsch*, 1932; *Radetzky-induló*, 1982; *Die Kapuzinergruft*, 1938; *A Kapucinus kripta*, 1982 – ez utóbbi immár az utódállami Kis-Ausztria vesztét hozza adva). Szűkebb honának elvesztése – bécsi kötelékeitől 1918 után két országhatárral elválasztva – azonban meghatározó eleme e búcsúzás fájdalomának. A pálya első felében, mintegy 1923-tól keletkezett (általában kisebb terjedelmű) elbeszélő művek kevésbé ismert világa gyakran éppen e táj vagy a tágabb multietnikus-multikulturális keleti régió élete köré fonódik, s hőseik zömmel itt honos, innen elszármazott (mindkét szülőről vagy csak anyjukról) zsidók. E művek sora egyébként a két nagyregény keletkezési idejébe is átnyúlik.

A fiatal Rothot tanulmányai Bécsbe vezérik, de harci kötelékekben hamarosan viszontlátja a szülőföldet a cs. kir. had önkénteseként. A keleti front tapasztalatai természetesen regényhőseinek is megadatnak. A két nagyregény háborús élményeiben is épp a keleti hadszíntér szerepel, annak ellenére, hogy az egymással rokonságban álló két regényhős: Carl Joseph, illetve Franz Ferdinand Trotta nem e tájról való s még csak nem is zsidó, hanem szlovén származék a birodalom egy másik, Bécshez közelebb eső szegletéből. (Megjegyezhetjük: e tekintetben az alakpoétika egy autochton, történeti-politikai értelemben „jogfolytonosabb”

és Bécsbe került képviselőiben szinte maradéktalanul asszimilálódó perem-identitást választott, mégpedig a Monarchia ausztrósláv választékából, zsidó figurát pedig csak mellékalakként szerepeltet. A „szlovén” kategória a két műben egyfelől önmagában is kissé „zsidós” a „házaló” típus meghitt kuriozitásával, másfelől keveredik a „szlavónnal”, illetve a „horvátal” vagy éppen a szlovákkal, midőn az entitás magyar részről megnyilvánuló „elnyomására” utal. A szlovén eredetű szereplők mindenestre még a negyedik generációban is hűséggel gondolnak a már csak hírből ismert „sipoljei” eredetekre.)

Roth Bécs után Berlinben, Párizsban tájékozódva újságírói pályán indul, melyen dinamikus közéleti-politikai érdeklődés kíséri, de jelentkezik versekkel is, s munkásságának fő súlyát fokozatosan helyezi át a szép-próza vezérfonalát követő törekvésekre. (Végleg nem szakad el zurnalisztikától, sőt emigrációjában a diktatúra idején műveli a legelhatározóbb erkölcsi-politikai szenvedéllyel.) Andreas B. Kilcher (Zürich) tanulmánya a váltás fordítópontját jelöli meg a szülőtáji, illetve a tágabb regionális élmény megélésében, ami mozgósítja a távolba került világ ‚el-beszélésére’ irányuló írói igényt. Más topográfiai háttérrel talán nem feltétlenül megy végbe vagy nem ilyen következetességgel zajlik az átalakulás; más szóval Roth-ot alapjában véve a galíciai gyökerek predesztinálják a szépírói megnyilatkozásra. A műfajváltás stílus- és egyszersmind világkép-váltással jár kéz a kézben. A változás nem határozott formát öltő lépésekben következik be. A korai sajtópublicisztika balos-anarchista indulatából lehiggadva elbeszélőként a kritika szemében mintha a sajátosan német ‚új tárgyilagosság’ (*Neue Sachlichkeit*) útját járná, holott az irány messze esik holmi politikamentességtől, sőt a ‚szocialista realizmus’ nem sokkal későbbi leleménye maga is részben ide gyökerezik. A sorjázó művek írói habitusa, téma- és motívumvilága valóban semmiképp sem az ‚új tárgyilagosság’ felel meg. Forrásunk szerzője rámutat viszont egy köztes, összetett műfaj központi szerepére a változásban; ez az úti riport, melynek ‚tárgyilagosság’ karaktere csak abban áll, hogy amiről beszámol, az tényszerű (ha nem mellébeszél). Ám a láttatott dolgok köre a keleti végek sajátosan kevert, lengyel – rutén – orosz – zsidó régió sokágú történeti-társadalmi jelenségvilágának elemeit öleli fel a kultúraváltozatok és mentalitás-sok egész tárházával. Roth tudósításai át is lépik a riportforma határait az

értékelő-reflektáló, emóciókra is nyitott, útirajz jellegű ‚beszámoló’ irányába, és túl ezen ellenállhatatlanul mozdulnak az ‚elbeszélő’ attitűd felé. Kilcher az etnografikus dokumentaritás és az empátia szintézisét megtestesítő, műfaji kereteket átlépő formátumot egy potenciális ‚etno-irodalmi’ karakter (*ethno-literature*) jegyében határozza meg.

*

Roth 1925-1928 között vezető közönséglapokkal szerződve több külföldi riportútra vállalkozik. Egyik első útja – részben a 20-as évek baloldali írói divatához (lásd Egon Erwin Kisch, Ernst Toller stb.) is kapcsolódva, de mérsékeltebb ‚forradalmi’ lelkesedéssel – az új Oroszországba vezet. Kilcher ezt az oroszországi, Moszkvát át a Kaukázusig vezető út írói hozadékát helyezi vizsgálódása középpontjába. Ami a ‚riportert’ feltétlen érdekli: a cári idők pogromjaitól és igazgatási diszkriminációjától megszabadult zsidók helyzetének felmérése. Roth gondot fordít az ez irányú előzetes tájékozódásra – egyebek között a zsidó bérmunkásság mozgalmi igazodásáról (egyedi szekció a kommunista pártban stb.), a nemzetiségi politika 1923 óta futó, egységesítő elvű, szovjetizáló célú ‚gyökeresítés’-programjáról (‚nemzeti a formában, szocialista a tartalomban’). Mindez nem keveset jelent a zömmel továbbra is köztes, periférikus szociális tereket kitöltő (mint elutasítóan jellemezték: ‚nomadizáló’) zsidó hagyományközösség viszonylatában: vallási nyilvánosság felszámolása, soraik bevonása akár ipari-indusztriális, akár agrár területen a ‚munka társadalmába’, kollektív (‚autonóm területi’) letelepítésükkel bezárólag – a társadalmi egyenjogúsításért cserében. Az egyenjogúság tartozéka mindazáltal etnikai kisebbségként történő meghatározásuk – az anyanyelvű oktatás és kulturálódás mind ama lehetőségeivel, amelyek (persze, kizárólag szekularizált dimenzióban) a közös szovjet ‚haza’ oltalma alatt a multietnikus régiók nemzetiségeit formálisan megillették, s egyfajta utópisztikus politikai etnográfia alapvetését körvonalazták. Az átalakítás ‚irányelvek’ és ezekből fakadó határozatok mentén lépcsőről-lépésre halad, miközben a folyamat újfélé, legfeljebb fentről most már nem támogatott antiszemizmust is szül. Roth mint galíciai gyökerű, stúdiumai által azonban immár európaizált zsidó értelmiségi első reagálását a kísérlet eszmei célkitűzésének kijáró elisme-

rés, az eljövendő eredményekre nézve jóindulatból megszavazott bizakodás jellemzi. Később is hinni szeretne a kibontakozásban. Az úti levelek egyikében felvázolt összefoglaló kép keretében, mely bekerült a *Juden auf Wanderschaft* (1927: *Zsidók vándorúton*, 1989) címmel még a hazaérkezés évében elkészült és kiadott kis kötetébe, ugyanakkor világosan leszögezi: a zsidó „nemzetisége” vallásában és talmud-iskoláiban gyökerezik. „Ami azonban most Oroszországban mint „nemzeti kisebbség” jogokat és szabadságot élvez, földet és munkát kap – az egy egészen más zsidó nemzet. [...] Oroszország nemzeti érzelmű zsidói nem örökösei, csak utódai akarnak lenni a régi hébereknél.” (Idézet a magyar kiadás alapján.)

Roth az 1926 augusztusában megkezdett, öt hónapon át tartó út során (melyről a *Frankfurter Zeitung*-nak 17 úti levelet küld) Moszkvát hátrahagyva a Volgán Asztrahanyig hajózik, s onnan még tovább, a Kaszpi-tenger melléki Bakuig, majd innen kiindulva a Kaukázusban barangol. „A Kaukázus etnikai labirintusa” címet viselő tudósításában a többi között világtól elzárt, zárványszerű zsidó szórványokkal esett találkozásáról is beszámol (mint a „hegyi zsidók”, vagyis ama perzsa eredetű tatok, akik forrásai szerint a zsidó hitet felvették, vagy az orosz szombatos szektából izraelitára váltott „gerimek”, akiket valamikor a cári üldöztetés sodort ideig, stb.). Egyedi jelenségük alkalmat ad a zsidó népiség mibenlétét és a diaszpóra történeti-antropológiai útvesztőit illető reflexiókra, egyszersmind az állásfoglalásra mind az „egzotikus” keleti sorstárs iránt lenéző nyugati-zsidó hegemonialista tudat, mind a szovjetizáló bürokratizmus egyként kolonialista szemléletével, vagy akár a cionista doktrína ideológiai ürességével szemben. „Egzotikus” Roth szemében az a kavargó multietnicitás, amit a hajózó útítársak, kikötő helyek, a parti városok vagy a bakui utca mozgalma, a hegyzugok etnikai kavalkádjá együtt mutatkozó színeiben jelenít meg számára. Roth a kaukázusi „labirintus” átfogó jellemzésekként – amint látjuk magát a szövegkorpuszt fellapozva – kisebb néptörténeti vázlatot rögtönöz, bővebben is utalva például a tat etnikum szélesebb sorsára: más csoportjaik örmény katolikusokká vagy épp mohamedánokká lettek, s ifjú nemzedékeiket most, legalább is úgy tűnik, a forradalmi antiklerikalizmus és az alfabetizálás segíti a népi egységesülés útján. – A riportút visszafelé Tbiliszin, Szocsin, Jaltán, Odesszán, Kijeven, Harkovon át vezet még

egyszer Moszkváig, onnan, mint odaútban is, lengyel földön keresztül a német határok közé, s a visszaútról is izgalmas riportképeket kapunk. Roth naplót is vezet, leveleket ír barátainak az út alatt, melyek a forrásanyagot az újságolvasó közönség befogadóképességét meghaladó egyéniséggel készült (részben máig kiadatlan) írásokkal bővítik tovább.

*

A hazatért riporter egy frankfurti előadásában, melynek „Az orosz forradalom elpolgárosodásáról” címet adja, kinyilvánítja: útjáról a szovjet valósággal kapcsolatban politikai értelemben végleg szertefoszlott illúziókkal tér meg. A sztálini éra korai időszakát megelőző tapasztalatának summája: „Oroszországban az aktív forradalom véres, eksztatikus terrorja után az igazgatás sötét és alattomos bürokrácia-terrorja következett.” A szovjet-orosz átfogó folyamatok eme összképének felel meg Roth még 1927 folyamán megírt, teljes szövegében csak 1965-ben kiadott *Der stumme Prophet* („A néma próféta”) című regényének ábrázolása, melynek keretében hasonló kijózanodással ér véget s a diktátor karmaiban meg is pecsételődik a forradalmár-hősök útja. – Az oroszországi körutazáshoz időben még szorosabban kapcsolódó s egyes élményeit is felvevő *Die Flucht ohne Ende*, 1927: „Menekülés vég nélkül”), alcímével „beszámoló” mondott kisregény mégis mintha egy korábról fennmaradt, az orosz kísérletre még bizonyos illúziókkal tekintő regénytervre alapozna. (Másképp a két nagyregényre előre mutató mozzanatok szerepeltet.) Galíciában szolgáló, Linzből való apától született, katonának nevelt, anyai részről zsidó, és a háborús tűzkeresztségen a keleti hadszíntéren átesett hőse, Franz Tunda hadifogolyként Szibériában tölt éveket. (Roth ezt egy időben egyébként saját magáról is terjesztette.) Megszökve hazafelé indulna (Bécsben menyasszonya várja, ha győzi várni), azonban vörös- és fehérgárdisták hálójába kerül, majd felvett álszemélyiséggel, amúgy a parancsnoknő iránti szerelem bűvkörében, a bolsevista konszolidáció így-úgy használható propagandista kádereként (micsoda véletlen!) kaukázusi kis etnikumok alfabetizálását célzó terepmunkára vezénylik. Ez a vártnál egyébként nehezebb feladatnak bizonyul, az emberek ugyanis „nem tanulnak elég gyor-

san”. Káderünk azért szívvel-lélekkel munkálkodik, annyira, hogy egy grúz-tat származású, végtelenül egyszerű lány személyében e környezetből választ asszonyt magának. – A kényszerekkel, helyzetekkel tehetetlenül sodródó Tunda Bakuban (szintúgy az úti riportokból már ismert színhely!) egyszer csak nyugati látogatókra akad, ami egyszeriben kibillenteti tompult egyensúlyából, s régi papírjait előszedve a moszkvai osztrák konzulátus felelősségvállalásával minden akadály nélkül kiutazik a Szovjetunióból. (A 20-as évek derekán vannak még rések a diktatúra később áthatolhatatlanná váló páncélján!?) Hazaérkezve egy számára immár idegenszerű, akár Bécsben, akár Frankfurtban vagy Berlinben a háború óta teljesen átalakult világba kerül (ezt heves kultúrkritikával is illeti elbeszélői segédlettel), ahol volt kapcsolataihoz nem talál vissza, és új kapaszkodók sem kínálóznak számára egy másik élet felépítéséhez, csak sodródik tovább, még tehetlenebbül, mint Oroszországban, s már talán inkább vissza is menne. Honnan a tehetetlenség, kívülről vagy belülről fakad, hol a kiút? A kérdéseket német földre került (soha nem kedvelt) öccsével és másokkal folytatott terméketlen beszélgetések járják körül. A regény zárómondatai így vonják meg a hős reménytelen útjának mérlegét: „Nem volt semmiféle foglalkozása, a szerelem cserben hagyta, semmihez nem volt kedve, nem reménykedett semmiben, minden önbecsülése elhagyta, s minden, akár valami önzésre fordítható életerő kiveszett belőle. Nála feleslegesebb ember nem volt a világban.”

(Fordítás: a szerző)

*

A regényhős sodródásáról rajzolt kép nyilvánvalóan az író önnön tanácsstalanságát tükrözi vissza, mint azt az elbeszélés fonalának logikai törései is jelzik. Roth biztosabb talajra lép, amikor döntő elhatározással a keleti végeken még romlatlan zsidó hagyományokhoz fordul vissza. Élményanyagát nagyobb részt tulajdonképp az oroszországi körút előtt és később többször is megjárt, addigra már Lengyelországhoz tartozó szülőtáj újra-feltérképezéséből szerzi, nem sokkal az örökség végső kilobbanása előtt. Ám megtalálja nyomait még Odesszában vagy Berlin tradicionális, egy-két évig még viruló zsidónegyedében is. (Több epizód

megtalálható a *Zsidók vándorúton* említett kötetében!) Előtérbe kerül a misztikus hászid zsidó hagyomány a gyógyító „csodarabbik” legenda ténykedésével. Kilcher elemzése kiemeli Roth újszerű érdeklődésének személyes motívumait is – felesége gyógyíthatatlannak bizonyult elmebetegségének elhatalmasodásában, ami egyúttal felidézi az egykor apját is ledöntő kór családi szerencsétlenségét és annak emlékét, hogy az idősb Roth a családi otthont odahagyva öntudatlanságba hullt életét haláláig egy híres akkori csodarabbi oltalma alatt tengette.

Ebben az élménykörben fogan Roth *Hiob* (1930; *Jób*, 1932, 1989) című regénye a bibliai példázat párhuzamában elbeszéli jelenkori történetével. Mendel Singer tanító fogyatékkal élő gyermeke számára nem kér a köznapi orvoslásból, reménykedik az isteni csodában, csak szerettei irgalmatlan halálával szemben nincs kellő erővel felvértezve. A Teremtés elrendeltetett, örömmel és fájdalommal telt világába hittel, alázattal (olykor mégis perlő indulattal) merítkező Singer története az etno-irodalmi totalitás ritka kiteljesedését példázza. Az író egyúttal hitet tesz arról a meggyőződéséről, hogy a zsidó lét és tudat a maga európaizált nyugati, illetve ösfejlődésével adott keleti formátumában is megbonthatatlan, jóllehet duális egységet alkot, míg csak a vallási identitást mindkettő vállalja. A szekularizáció szovjet változata maga is a nyugati formának felel meg, épp csak politikai önkénnyel kikényszerítve, s annál végzetesebb következményekkel. Roth számára az „asszimilált”, a „szekularizált” vagy kitért zsidó voltaképp nem zsidó már, s úgy látja: a diaszpóra integrálódása a modern nemzeti társadalmakba – legalább demokratikus viszonyok mellett – nem követeli szükségszerűen a zsidó vallási-kulturális identitás feladását. (Nem merev választóvonalakra gondol; a nemzetiszocialista fenyegetés közepette egy hitelesen „osztrák”, militáns katolicizmus gondolata őt magát is megkísérti, midőn naiv legitimizmusával 1935 körül a Habsburg-restaurációt szorgalmazza publicisztikájában.) A keleti vonzatú élménykörhöz kapcsolódó művek – a *Jób*-ot követőkkel (*Das falsche Gewicht*, 1937; *A hamis súly*, 2007; *Der Leviathan*, 1940; *A Leviatán*, 2007, stb.) egyetemben – egyidejűleg az utolsó híradás hordozói között foglalnak helyet az újabb világégés és a holokauszt során megsemmisült, nyomtalanul eltűnt millió világáról.

Komáromi Sándor